

УДК 340.12

ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО РОЗВИТКУ РИМСЬКОЇ РАБОВЛАСНИЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Джуган В.О., к. ю. н., доцент,
доцент кафедри цивільного та господарського права і процесу
Івано-Франківський юридичний інститут
Національного університету «Одеська юридична академія»

Стаття присвячена дослідженню особливостей державно-правового розвитку Римської рабовласницької держави впродовж наступних періодів: 1) царського (VIII ст. до н. е. – 509 р. до н. е.); 2) республіканського (509 р. до н. е. – 27 р. до н. е.); 3) монархічного (27 р. до н. е. – 476 р. н. е.). Автор аналізує особливості права та інституту юридичної відповідальності в кожному із вказаних періодів та визначає значення цього інституту в системі права України.

Ключові слова: *періоди державно-правового розвитку Римської рабовласницької держави, суспільний лад Риму, державний лад Риму, юридична відповідальність, інститут юридичної відповідальності, інститут юридичної відповідальності в римському праві, джерела права в Римській державі.*

Стаття посвящена исследованию особенностей государственного-правового развития Римского рабовладельческого государства в течение следующих периодов: 1) царского (VIII в. до н. э. – 509 г. до н. э.); 2) республиканского (509 г. до н. э. – 27 г. до н. э.); 3) монархического (27 г. до н. э. – 476 г. н. э.). Автор анализирует особенности права и института юридической ответственности в каждый из указанных периодов и определяет значение этого института в системе права Украины.

Ключевые слова: *периоды государственного-правового развития Римского рабовладельческого государства, общественный строй Рима, государственный строй Рима, юридическая ответственность, институт юридической ответственности, институт юридической ответственности в римском праве, источники права в Римском государстве.*

Dzhugan V.O. FEATURES OF THE STATE AND LEGAL DEVELOPMENT OF THE ROMAN SLAVE-OWNING STATE

The article is devoted to the study of the peculiarities of the state and legal development of the Roman slave-owning state during the following periods: 1) the imperial (VIII century BC - 509 y. BC); 2) the republican (509 y. BC – 27 y. BC); 3) the monarchical (27 y. BC – 476 y. of OC). The author analyzes the peculiarities of the peculiarities and the institute of legal liability during for the mentioned periods and defines the significance of this institution in the system of law of Ukraine.

Key words: *periods of state and legal development in the Roman slave-owning state, the social system of Rome, the state system of Rome, legal liability, institute of legal liability, institution of legal liability in Roman law, sources of law in the Roman state.*

Постановка проблеми. Періодизація історії державно-правового розвитку Римської рабовласницької держави та права не співпадає, однак можна виділити основні складники державно-правового ладу в періоди царського, республіканського та монархічного розвитку цієї держави, а також виділити основні риси права та інституту відповідальності на кожному етапі її розвитку. В цілому, систему римського права становили норми, принципи, інститути та галузі права. Загальновідомого галузевого розподілу права римське право не знало, однак воно вже поділялося на приватне (стосувалося окремих осіб) та публічне (визначало правове становище держави, її органів); цей критерій класифікації існує і сьогодні в багатьох країнах. Приватне поділялося на: цивільне (*jus civile*), преторське (*jus praetorium*), право народів (*jus gentium*) [2, с. 9].

Ступінь розробленості проблеми. Дослідження етапів розвитку Римської рабовласницької держави в історичному аспекті проводили українські та зарубіжні науковці, однак особливості державно-правового розвитку Римської рабовласницької держави вони не з'ясували.

Зокрема, питання держави та права Стародавнього Риму досліджували такі вчені, як: Л.М. Баранова, В.І. Борисова, Л.М. Бостан, С.К. Бостан, В.М. Вовк, А.В. Грубінко, І.С. Добробог, Ю.А. Задорожний, Ю.О. Заїка, Р.А. Калюжний, В.С. Макарчук, І.Д. Мудрак, Н.М. Оніщенко, В.І. Орленко, О.А. Підпригора, І.П. Смілянець, В.М. Сотниченко, В.В. Сухонос, В.Д. Ткаченко, Б.И. Тищик, Г.І. Трофанчук, Г.Л. Трофанчук, І.О. Троценко, В.З. Ухач, Є.О. Харитонов, Н.М. Хома, Р.Б. Шишка. Так, Ю.А. Задорожний у своїй праці «Основи римського приватного права» зробив загальну характеристику римського приватного права, аналогічні дослідження були проведені Л.М. Барановою та В.І. Борисовою. Детальні дослідження римського приватного права здійснювали також В.М. Вовк, Р.А. Калюжний, О.А. Підпригора та Є.О. Харитонов. Історію розвитку держави і права Римської держави досліджували В.М. Сотниченко,

В.В. Ткаченко, Н.М. Хома та інші. Разом з тим питання особливостей державно-правового розвитку Римської рабовласницької держави є актуальним для подальшого дослідження.

Метою статті є дослідження особливостей державно-правового розвитку Римської рабовласницької держави, яка зумовила такі завдання: проаналізувати царський, республіканський та монархічний періоди її державно-правового розвитку, обґрунтувати висновки та вказати перспективи подальшого дослідження цього питання.

Виклад основного матеріалу. Першим періодом державно-правового розвитку Римської рабовласницької держави був царський період (VIII ст. до н.е. – 509 р. до н.е.). Як такої Римської держави в цей період не було, але існували певні органи управління римським суспільством, до яких належали:

1) Народні збори, в яких брали участь чоловіки-квірити, що збиралися по куріях та вирішували питання війни, миру, релігійних культів, обрання посадових осіб, апеляцій на смертні вироки, затвердження заповітів тощо;

2) Рекс (цар) був одноособовим правителем Риму, його посада була виборною (Народними зборами) і довічною, він вирішував питання повсякденного управління полісом, був верховним суддею, воєначальником та жерцем;

3) Сенат був органом безпосереднього управління полісом зі складу глав родів, з яким Рекс узгоджував найважливіші питання життя держави, Сенат обговорював кандидатури на посади, оберігав традиції Риму, укладав договори з іншими державами; жрецькі колегії діяли при Рексові та допомагали йому [3, с. 144–147].

Населення додержавного Риму поділялося на:

1) квіритів (повноправні римські громадяни (*populus romanus*), які об'єднувалися в роди, мали свого старійшину (патриція) та вирішували свої справи на народних зборах);

2) плебеїв (простолюдинів (від лат. – *plebs*), які були вільним населенням з переселенців, що приходили під захист могутнього Риму, і жителів підкорених народів Італії (латинських обшин), позбавлені політичних та інших прав, але які могли займатися будь-яким видом діяльності, набувати майно, захищати свої права в суді, мали служити у війську, сплачувати податки тощо);

3) клієнтів (від лат. *clientis* – слухняний), які були особливою суспільною верствою, утвореною з чужоземців, відпущених на волю рабів, незаконних вільнонароджених дітей, які мали різні форми залежності від патриціїв (патронів); 4) рабів, що були річчю, правами не користувалися, рабовласництво мало патріархальний характер і за римською традицією належало патріархальній римській сім'ї.

Першим джерелом права Стародавнього Риму були звичаї, які за допомогою соціальних приписів і релігійних правил регулювали відносини членів роду та общини, а пізніше були визнані та забезпечені державою. Збірник звичаїв «Закони XII Таблиць» від 451–450 рр. до н.е. був схвалений Народними зборами, висічений на 12-ти мідних листах, закріплений на дерев'яних дошках у центрі Риму. Їхній зміст був збірником коротких звичаєвих норм з найголовніших питань суспільного життя Риму, що відображали соціальні

відносини римського суспільства в епоху переходу від первіснообщинного до рабовласницького ладу [1, с. 33], а відомий мислитель Тіт Лівій назвав їх «джерелом усього публічного і приватного права» [4, с. 11–12].

Джерела права царського періоду розвитку Римської держави свідчать про те, що юридична відповідальність полягала в реалізації її позитивного та негативного аспектів. Звичай, в тому числі «Закони XII Таблиць» включали охоронні норми, які мали риси різних галузей права. По факту приватного та публічного правопорушення відбувалося притягнення винного до відповідальності та відновлення правопорядку. Відповідальність полягала в тяжких покараннях (смертна кара, вигнання, позбавлення громадянства) та легких (тілесні покарання, штрафи). Внаслідок тісного зв'язку права з релігією багато правопорушень вважалися образою богів, тому, крім державних покарань, спричиняли релігійні прокляття.

Республіканський період розвитку Римської держави (509 р. до н.е. – 27 р. до н.е.). Родоплемінний устрій поступово занепадав, тодішній римський цар Сервій Туллій (578–534 рр. до н.е.) провів реформи, які нанесли удар родовій організації та привілейованості патриціїв, ліквідували первіснообщинний лад і остаточно утворили державу. Царська влада занепадає і в 510–507 рр. до н.е. в Римі встановлюється республіка. За формою державного правління Рим був аристократичною республікою, до органів управління якої належали: 1) Народні збори 3-х видів (куріантні комісії (проводили усиновлення, релігійні обряди), центуаріальні комісії (збори війська), трибутні (збори громадян за територіальним принципом – спільні та плебейські); 2) Сенат, який затверджував прийняті закони, розпорядження щодо громадської безпеки, бюджет державних і військових витрат, проводив зовнішню політику; 3) Магістратура, яка здійснювала виконавчу владу (примус у випадках невиконання її розпоряджень, затримання порушників, віддання їх до суду, накладення арешту на їх майно). Магістрати поділялись на ординарних (консули, претори, цензори, трибуни, едили, квестори) та екстраординарні (диктатор, начальник кінноти); 4) судову владу з VII ст. до н.е. здійснювала жрецька колегія понтифіків, Народні збори, Сенат, цар, потім претори, при яких були колегії професійних суддів. Над членами сім'ї суд здійснював глава сім'ї, а над рабами – їхній господар та поліція безпеки [3, с. 150–153].

Населення Римської держави поділялось на вільних (громадян (повноправних, неповноправних) та негромадян) та рабів. У свою чергу, вільне населення поділялось на види за ступенем правоздатності. У перший період розвитку республіки суб'єктами права були тільки римські громадяни з повною правоздатністю, яка визнавалась за умови відповідності трьом статусам: волі, громадянства (повноправним громадянином вважались лише ті, хто належав до римської общини (*populus Romanus*), сімейного статусу (повновладні (батько) та підвладні (інші)). Повна втрата правоздатності була наслідком втрати

волі, часткова – наслідком втрати громадянства, мінімальна – наслідком зміни соціально-правового становища особи в сім'ї. У період республіки з'являється чітка категорія юридичної особи. Ще «Законо XII таблиць» допускали об'єднання громадян у колегії (товариства) і надавали їм права укладати будь-які угоди, згадуються приватні корпорації [5, с. 268], а в республіканському Римі існували приватні асоціації [6, с. 42].

Цивільне право періоду Римської республіки складалося з речового права, зобов'язального права, сімейного права та спадкового права. До речового права належало: право володіння, власності та право на чужі речі. Речі поділялися на: 1) вилучені та перебуваючі в цивільному обігу; 2) рухомі та нерухомі; 3) манциповані та неманциповані. Власник завжди був володільцем, але володільць не завжди був власником речі. Право власності набувалося шляхом: купівлі-продажу; фіктивного судового процесу (квіритська власність); передачі речі у присутності свідків, захоплення речі, володіння річчю за давністю (на праві народів). Основним способом захисту права власності була виндикація. «Законо XII таблиць» встановлювали певні строки щодо можливості за давністю вирішувати належність речей (щодо рухомих – рік, нерухомих – два роки). До прав на чужі речі належали:

- 1) сервітути (сільські, міські, особисті);
- 2) застава.

Зобов'язальне право поділялося на договірне, деліктне та квазіконтрактне. За «Законами XII таблиць», зобов'язання з деліктів виникали на підставі: посягання на особу, крадіжки, пошкодження або знищення чужих речей. У другому періоді Римської республіки змінюються делікти і на підставі преторських едиктів передбачаються їх нові види, а саме дії, які спричинили реальну шкоду іншій особі, які були визнані умисними чи скоєними з необережності, які полягали в цивільній та кримінальній відповідальності. Внаслідок діяльності преторів і юристів деліктами визначалися також: грабунок; погроза; обман [3, с. 174–175]. До квазіконтрактів належали зобов'язання, які виникали на підставі події чи дії однієї зі сторін, мали спільні риси з певними договорами, до котрих належали: ведення чужих справ без доручення та безпідставне збагачення однієї особи за рахунок іншої [6, с. 180–181].

Договірні зобов'язання називалися контрактами, які мали юридичну силу, якщо були викладені в передбаченій законом формі. Спершу вони були односторонніми та їх невиконання не передбачало судового розгляду, а безпосередньо спричиняло особисту відповідальність боржника, а з розвитком товарно-грошових відносин у Римі з'явилися двосторонні контракти, для забезпечення виконання яких стягнення остаточно переносилися з особи на майно боржника. Римські юристи виділили чотири групи контрактів: вербальні, літеральні, реальні, консенсуальні.

У сімейному та спадковому праві першість та необмеженість прав належала чоловікові, а другорядне становище займала жінка. Од-

нак у другому періоді розвитку республіки з'явилася м'якша форма шлюбу без необмеженої влади чоловіка, коли жінка не була безправною. Наприкінці досліджуваного періоду розвитку поширилося позашлюбне тривале співжиття – конкубінат. Влада батька в сім'ї була необмеженою. Спадкоємцями на початку цього періоду були лише агнати (прямі кровні родичі), а когнати (всі безпосередні родичі) лише в кінці даного періоду. Спершу було впроваджено спадкування за законом, пізніше – за заповітом.

Кримінальне право ще не виділилося в окрему галузь права, було тісно пов'язане з релігією, такі правопорушення розглядалися на підставі звичаїв і традицій. Кровню помсту замінили штрафи і таліон. Джерела права розрізняли кримінальні правопорушення приватного та публічного характеру. В «Законах XII таблиць» були передбачені тільки приватні правопорушення (зокрема, крадіжка). До публічних деліктів відносили: злочини проти держави, вбивство, згвалтування, підпал, неправдиві свідчення, знищення чи крадіжку врожаю тощо, для розгляду яких створювалися комісії. Першою такою комісією була створена за Законом Кальпурнія (149 р. до н.е.) – комісія у справах хабарництва і вимагання службових осіб у провінціях. Численні правопорушення вважалися образою богів і, крім світських покарань, спричиняли релігійні покарання. Загалом, покарання поділялися на тяжкі (смертна кара, вигнання з позбавленням громадянства) та легкі (тілесні покарання, штрафи). З другого періоду існування Республіки спостерігається значний розвиток інститутів кримінального права. З'являються поняття вини, умислу та необережності, випадковості. Посягання на злочин ще не відділяли від здійснення самого злочину, і за це карали так само, як і за сам злочин. Але не карався злочинний намір, який не був реалізований, приготування до злочину. Зберігаються залишки самосуду. В цей період значно розширилася кількість публічних злочинів, які ділили на чотири категорії: проти держави – зрада, збройний опір владі, образа величі римського народу, заподіяння; релігійні злочини; злочини проти моралі; злочини проти приватних осіб. До приватних злочинів відносили: крадіжку звичайну (без обтяжуючих обставин), тілесні пошкодження, грабунки, образи, пошкодження чи знищення чужого майна [3, с. 172–179]. У цей період почало розвиватися також міжнародне право.

Судочинство в період Республіки відбувалося у формі цивільного та кримінального процесу. Цивільний процес здійснювався Магістратом (легісакційний), хоча на другій стадії його проводили претор, спеціальні судові колегії чи судді. Апеляції на рішення магістратів подавалися до центуріатних і трибутних комісій. З II ст. до н.е. для розгляду кримінальних справ створюються постійні судові комісії, їхні особливості були в ініціативі порушення справ і обвинувачення приватними особами. У II ст. до н.е. проведено реформу цивільного процесу, магістрат виконував пасивну роль спостерігача, сторони викладали перед претором суть справи в будь-якій фор-

мі, а він мав надати претензіям сторін відповідного юридичного оформлення. Цей процес отримав назву формулярного, він з часом майже повністю витіснив легісакційний і став звичайним ординарним процесом у Римській республіці.

Монархічний період розвитку Римської держави (27 р. до н.е. – 476 р. н.е.) поділяється на два етапи: а) принципат (27 р. до н.е. – 284 р. н.е.);

б) доміант (абсолютна монархія) (284 – 476 р. н. е.) [1, с. 30]. За формою державного правління Рим був монархією, а за державним устроєм – імперією. Римська імперія була державним, військово-політичним утворенням, яке зародилося на основі Римської республіки приблизно 27 р. до н. е., коли Октавіану Августу було надано титул першого сенатора (*princeps senatus*), він став главою римської церкви, верховним полководцем та найвищим магістратом, здійснював судочинство, управляв провінціями, видавав закони. Існували ще й наступні органи влади: Сенат, Народні збори (коміції), Консули, Народні трибуни, Претори, Едили. При принципі були створені ним такі органи влади: Прибічна рада (консиліум), Префект Риму, Префект преторія та імператорська канцелярія. Суспільний лад Римської імперії формували: сенаторський стан; муніципальна знать; вершники; плебеї (народ); раби. Після Августа імператорами Риму в період принципату були Тиберій, Цезар, Нерон. З 284 р. н. е. починається епоха пізньої імперії – доміант. Імператора визнають абсолютним монархом і владикою – *dominus*. Усе населення держави стає підданими. В цей період імператорами Римської держави були Діоклетіан, Максиміан, Костянтин, Максенцій, Ліциній.

Усьому вільному населенню Риму (римлянам і переграми) було надано громадянство едиктом (указом) Каракалли у 212 р. та поділено на вільних і рабів, причому відпущені раби ставали громадянами. Обмежену правосуб'єктність мали колоні – не раби, але й не громадяни, які до III ст. вважалися вільними. Категорія воїнів була спадковою, вони мали чимало пільг, високооплачувану службу, але їх правовий статус був обмеженим під час служби. Правовий статус язичників, іновірців та еретиків був дуже обмежений. Жінки в майнових правах зрівнялися з чоловіками, однак у сімейних, спадкових, політичних правах вони обмежувалися. Зростає кількість юридичних осіб як суб'єктів права (товариств, ремісничих цехів).

У сфері речового права новим способом набуття права власності стала неформальна передачі речі – традиція, змінилися строки давності щодо набуття права власності, з'явилися заборони відчужувати деякі речі (церковне майно, колонів окремо від землі тощо). З-поміж прав на чужі речі з'явився емфітевзис, сервітутне право було спрощене, розвинулося заставне право. Зобов'язальне право в період імперії не зазнало великих змін (вербальні, реальні, консенсуальні збереглися, а літеральні поступово вийшли з ужитку). Зросло юридичне значення пись-

мових контрактів. З реальних контрактів виділили безіменні контракти, які поділялися на 4 групи: обмін речами; віддача речі за послугу; послуга за річ; послуга за послугою [3, с. 180–182].

Кримінальне право в період монархії було доповнене імператорськими конституціями. Так, встановлювалася відповідальність за злочини, вчинені з необережності; відповідальність наставляла залежно від ступеня вини злочинця; виділяли приготування, посягання на злочин, скоєний злочин, покарання, відповідно, були різними; з'явилося поняття неосудності (малолітні, душевнохворі); розширилася система складів злочинів, але чіткого поняття «злочин» ще не було, не розмежовувалися види і склади окремих злочинів. Можна виділити такі види злочинів цього періоду: 1) проти держави; 2) підбурювання війська до бунту, підробка державних документів; 3) проти імператора; 4) проти християнства; 5) проти порядку управління і правосуддя; 6) проти власності; 7) проти життя, здоров'я, свободи, гідності особи [3, с. 182]. Система покарань залежала від соціального статусу винного та потерпілого, їхньою метою було не лише покарати винного, але й залякати інших. Була відновлена смертна кара для громадян, яка здійснювалася як у простій, так і у кваліфікованій формі, але з прийняттям християнства покарання пом'якшилися: поширилися такі покарання, як каторжні роботи на державних рудниках, виселення за межі держави, заслання, ув'язнення, тілесні кари, штрафи. Як додаткове покарання часто застосовували конфіскацію майна. З появою постійної армії встановлюють норми, які регулюють поведінку воїнів, порядок проходження служби, встановлено дисциплінарну відповідальність (за самовільний відхід з частини, але з поверненням, ухилення від військової служби) та кримінальну відповідальність воїнів (за зраду, непослух командирам, заклик до бунту).

Висновки. Внаслідок проведеного дослідження можна зробити наступні висновки. Державно-правовий розвиток Римської рабовласницької держави становив цілісний послідовний процес, який охоплював три періоди: царський (VIII ст. до н.е. – 509 р. до н.е.); республіканський (509 р. до н.е. – 27 р. до н.е.); монархічний (27 р. до н.е. – 476 р. н.е.), який поділявся на 2 етапи: принципат (27 р. до н.е. – 284 р. н.е.); доміант (абсолютна монархія) (284–476 р. н.е.). Систему римського права становили норми, принципи, інститути та галузі права. У царський період як такої Римської держави не було, але існували певні органи управління римським суспільством. Першим джерелом римського права були звичаї, зокрема «Закони XII Таблиць», які включали норми різних галузей права та передбачали положення про юридичну відповідальність, діяли також царські закони та звичайні закони. В цей період відповідальність поділялася на цивільну та кримінальну. Впродовж республіканського періоду державна влада, джерела права та інші державні інституції були спрямовані на захист інтересів аристократії, тому що Рим

був аристократичною республікою. До джерел права цього періоду належали постанови Народних зборів та едикти преторів. У цей період розширилися інститути різних галузей права, в тому числі цивільної, кримінальної та міжнародної відповідальності. Римська монархія була державним, військово-політичним утворенням, яке очолював імператор, він був абсолютним монархом і владикою; джерелами права були постанови сенату, діяльність юристів, постанови імператора, що розширили інститути цивільного, кримінального, міжнародного права тощо. У даний період державно-правового розвитку виділялися такі види юридичної відповідальності, як: цивільна, кримінальна, міжнародна та дисциплінарна. Римське право та його інститути були та залишаються основою для формування правових систем

романо-германського типу, а тому ці питання є актуальними для досліджень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сотниченко В.М. Історія держави і права зарубіжних країн: навчально-методичний посібник. К.: Інститут кримінально-виконавчої служби, 2014. 167 с.
2. Задорожний Ю.А. Основи римського приватного права: курс лекцій. К.: Вид-во НАУ «НАУ-друк», 2009. 92 с.
3. Хома Н.В. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів освіти. Львів: Новий світ, 2008. 480 с.
4. Новицкий, И.С., Петерский И.С. Римское частное право: учебное пособие. М.: ИКД «Зерцало-М», 2012. 560 с.
5. Садиков В.Н. Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран: учебное пособие. М: Проспект Велби, 2008. 768 с.
6. Основи римського приватного права: підручник / В.І. Борисова, Л.М. Баранова, М.В. Домашенко та ін. Х.: Право, 2008. 224 с.